

Dariusz Wybranowski

Armia Republiki Serbskiej w Bośni (1992–1995) – geneza, struktura i pierwsze lata istnienia

Proces tworzenia się serbskich formacji zbrojnych i Armii Republiki Serbskiej na tle kształtowania się granic Republiki Serbskiej w BiH (1991–1993)

W latach 1990–1991 rozpoczął się proces dezintegracji politycznej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii (SFRJ)¹. Swoją dotychczasowy monopol władzy Związek Komunistów Jugosławii utracił na rzecz powstających w poszczególnych republikach związkowych partii o profilu narodowym, z których część, tak jak w Słowenii i w Chorwacji, zaczęła dążyć do niezależności. Deklaracje niepodległości obu republik z czerwca 1991 r. wywołały sprzeciw rządu w Belgradzie i wybuch zbrojnego konfliktu². O ile rząd federalny musiał

---

¹ Por. więcej m.in. M. Waldenberg, *Rozbicie Jugosławii od separacji Słowenii do wojny kosowskiej*, Warszawa 2003, s. 64 i n.; J. Wojnicki, *Przeobrażenia ustrojowe państw postjugosłowiańskich (1990–2003)*, Pultusk 2003, s. 26 i n.; M.J. Zacharias, *Komunizm, federacja, nacjonalizmy. System władzy w Jugosławii 1943–1991. Powstanie, przekształcenia, rozkład*, Warszawa 2004, s. 478 i n.; S.L. Szczesio, *Droga ku wojnie – sytuacja w Bośni i Hercegowinie w latach 1990–1992*, [w:] *Balkany w XX i XXI wieku. Historia – polityka – kultura. Materiały z konferencji „Poznać Balkany”*, Toruń, 29 maja 2009 roku, pod red. H. Stysa i Sz. Sochackiego, Toruń 2009, s. 29 i n.; J. Targalski, *Kres jugokomunizmu. Mechanizmy demontażu komunizmu na przykładzie Słowenii i Serbii (1986–1991)*, Poznań 2011, s. 201 i n.; D. Wybranowski, *Między niepodległością a dezintegracją. Bośnia i Hercegowina w XX i XXI wieku*, Szczecin 2011, s. 180 i n.

² Por. m.in. B. Koszel, *Mitteleuropa rediviva? Europa Środkowo- i Południowo-Wschodnia w polityce zjednoczonych Niemiec*, Poznań 1999, s. 246 i n.; L. Podhorodecki, *Jugosławia. Dzieje narodów, państw i rozpad federacji*, Warszawa 2000, s. 198 i n.; M. Kuczyński, *Krwawiąca Europa. Konflikty zbrojne i punkty zapalne w latach 1990–2000*, Warszawa 2001, s. 171; S. Wojciechowski, *Integracja i dezintegracja Jugosławii na przełomie XX i XXI wieku*, Poznań 2002, s. 70 i n.; M. Waldenberg, *dz. cyt.*, s. 134 i n.; O. Валецкий, *Югославская война 1991–1995 гг.*, Москва 2006, s. 8 i n., 23 i n.; W. Walkiewicz, *Jugosławia. Państwa sukcesyjne*, Warszawa 2009, s. 255; S.L. Szczesio, *Polityka Stanów Zjednoczonych Ameryki wobec rozpadu Jugosławii w latach 1990–1991*, „Acta Universitatis

przystać na niezależność Słowenii po zakończeniu trwającej 10 dni wojny, o tyle sytuacja wyglądała znacznie gorzej na obszarze Chorwacji, gdzie odnowiły się ostre animozje serbsko-chorwackie. W przypadku Słowenii, z uwagi na jej oddalenie od centrum SFRJ i bardzo niewielki procent ludności serbskiej, Belgrad mógł sobie jeszcze pozwolić na rezygnację z wpływu na reperkusje niezależności tej zamożnej ekonomicznie byłej republiki związkowej. Natomiast Serbowie, stanowiący dość liczną mniejszość na terenie chorwackiej Sławonii, Baranji, Sremu i Pogranicza Wojskowego (*Vojnej Krajiny*) zaczęli dążyć do połączenia się z Serbią. Rezultatem było utworzenie pod wodzą byłego sierżanta armii federalnej, Milana Marticia już w kwietniu 1991 r. Serbskiego Okręgu Autonomicznego (SAO)³. Dodatkowym argumentem wzmacniającym plany bardzo rozległej autonomii czy secesji były powstające od wiosny tego roku serbskie grupy paramilitarne „Tygrysów”, „Białych Orłów” i innych (o czym niżej), których udziałem były akty terroru i „czystek etnicznych” na Chorwatach, co bardzo szybko doprowadziło do eskalacji konfliktu, wzajemnych akcji odwetowych i w efekcie wybuchu wojny serbsko-chorwackiej. Jej apogeum stanowiły ciężkie walki we Wschodniej Sławonii, zwłaszcza o Vukovar i Osijek⁴. Serbowie uzyskali ciche wsparcie ze strony Moskwy, która wspomogła ich dostawami uzbrojenia i wyposażenia oraz obecnością swych żołnierzy w ramach kontyngentu sił Organizacji Narodów Zjednoczonych⁵.

W roku 1991 na tle innych głównych narodów Bośni i Hercegowiny (BiH), tj. Muzułmanów (około 44%) i Chorwatów (17%) Serbowie stanowili bardzo znaczącą grupę około 1/3 mieszkańców (około 32%)⁶. W drugiej połowie tego roku sytuacja na terenie republiki zaczęła ulegać widocznemu zaostrzeniu,

---

Lodziensis” 2009, *Folia Historica* 84, s. 173; J. Kiwerska, *Świat w latach 1989–2009. Wydarzenia – konflikty – procesy*, Poznań 2009, s. 95; L. Benson, *Jugosławia. Historia w zarysie*, Kraków 2011, s. 219 i n.

³ Por. T. Olszański, *Mój brat cię zabije!*, Warszawa 1995, s. 40 i n.; W. Walkiewicz, *dz. cyt.*, s. 255.

⁴ Por. m.in. D. Pavličević, *Historia Chorwacji*, Poznań 2004, s. 518 i n.; O. Валечкић, *dz. cyt.*, s. 36 i n., 89–96 i n. (tam również obszernie o walkach o wspomniane wyżej miasta); R. Rybak, *Antagonizm serbsko-chorwacki*, [w:] *Balkany. Etnokulturowe podłoże konfliktu*, red. W. Konarski, A. Koseski, Pultusk 2006, s. 144; D. Marijan, *Oluja*, Zagreb 2007, s. 39–40; D. Gibas-Krzak, A. Krzak, *Południowostowiańska mozaika. Charakterystyka geograficzno-polityczna państw postjugosłowiańskich*, Szczecin 2010, s. 60.

⁵ Por. W. Walkiewicz, *dz. cyt.*, s. 256; S.L. Szczesio, *Rosja wobec wojny w Bośni i Hercegowinie w latach 1992–1995*, [w:] *Rosja współczesna. Dziedzictwo i przyszłość*, pod red. M. Brody, O. Nadskakuły, A. Płaczka, Toruń 2010, s. 265.

⁶ Por. S. Wojciechowski, *dz. cyt.*, s. 82; P. Eberhardt, *Przemiany demograficzno-etniczne na obszarze Jugosławii w XX wieku*, Lublin 2005, s. 79; S.L. Szczesio, *Droga...*, s. 23; D. Gibas-Krzak, *Bośnia i Hercegowina – upadek państwa multietnicznego na przełomie XX i XXI wieku. Zarys problemu*, [w:] *Bośnia i Hercegowina 15 lat po Dayton. Przeszłość – teraźniejszość – perspektywy. Studia i szkice*, pod red. P. Chmielewskiego i S.L. Szczesio, Łódź 2011, s. 284.

na co zresztą wpływ miało oderwanie się od federacji Słowenii i Chorwacji oraz obecność w BiH sił Jugosłowiańskiej Armii Ludowej (JNA). Politycy i działacze serbscy, szczególnie Radovan Karadžić – lider Serbskiej Partii Demokratycznej (SDS) i przyszły prezydent Republiki Serbskiej (RS), Biljana Plavšić, Nikola Koljević i Momčilo Krajišnik, obawiali się powstania niepodległej Bośni i Hercegowiny – „państwa islamskiego” z wiodącą rolą Muzułmanów, Aliji Izetbegovicia i jego Partii Akcji Demokratycznej (SDA), w którym Serbowie mieliby pozycję podrzędną⁷. W związku z tym coraz bardziej widoczną opcją stały się przygotowania do secesji, której ośrodkiem w kwietniu 1991 r. była początkowo Bosanska Krajina z Banja Luką. W czasie od kwietnia do listopada 1991 r. ludność serbska zaczęła tworzyć na obszarze istniejących wówczas 51 okręgów administracyjnych BiH (z czego 11 ze znaczną mniejszością muzułmańską) 6 terytoriów jako serbskie okręgi autonomiczne⁸. Były to kolejno:

– SAO Krajiny, z głównym ośrodkiem w Banja Luce, powstały w kwietniu 1991 r., złożony z 15 okręgów Bośni Zachodniej. Był on początkowo największy pod względem zajmowanego obszaru, jednak po powstaniu kolejnego obszaru o bardzo podobnej nazwie „Krajina” w Chorwacji, zmienił nazwę na SAO Bosanska Krajina.

– SAO Północno-Wschodni (SAO *Severoistočna Bosna*) z ośrodkiem w Bijeljinie, został utworzony we wrześniu 1991 r. Tworzyło go 5 okręgów. Po kilku miesiącach od jego powstania, w listopadzie, nazwa uległa zmianie na Šemberija. Ostatecznie w grudniu 1991 r. pełna nazwa brzmiała: SAO Šemberija i Majeвица⁹.

– SAO Hercegowina, z Bilecą jako głównym ośrodkiem administracyjnym, powstały także we wrześniu 1991 r. Ten obszar autonomiczny składał się z 7 okręgów położonych na terenie południowo-wschodniej i wschodniej Hercegowiny.

– SAO Ozren–Posavina z ośrodkiem administracyjnym w Doboju w północnej Bośni, powstał w listopadzie 1991 r., tworzył go przede wszystkim okręg Doboju.

– SAO Romanija–Birać z ośrodkiem władzy w Pale, utworzony w listopadzie 1991 r. z połączenia 2 okręgów autonomicznych – Romaniji i Biraća, które były złożone łącznie z 15 okręgów.

– SAO Severna Posavina/Północna Posawina planowano utworzyć z okręgów, w których przewagę mieli Muzułmanie i Chorwaci na terenie północnej części Bośni, nigdy jednak w pełni granic nie ustalono.

⁷ Na temat procesu przebiegu powstawania poszczególnych SAO i ówczesnej sytuacji, zob. więcej w M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem. Upadek imperium radzieckiego*, Poznań 1998, s. 505; S.L. Szczesio, *Droga...*, s. 33.

⁸ Por. S. Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu, Planiranje, priprema, izvedenje*, knj. II, Sarajevo 2004, s. 801; N. Thomas, K. Mikulan, *Yugoslav Wars (2). Bosnia, Kosovo and Macedonia 1992–2001*, Oxford 2006, s. 9.

⁹ *Tamże*; O. Валецкий, *dz. cyt.*, s. 182–183 (tam też szerzej o genezie i procesie tworzenia poszczególnych SAO i zabiegach polityków serbskich w tej mierze).

Od pierwszych miesięcy 1991 r. SDA próbowała podjąć kwestię deklaracji suwerenności w republikańskiej Skupsztinie, co jednak początkowo nie przyniosło rezultatu. Sytuacja uległa radykalnej zmianie 14–15 listopada podczas obrad wspomnianego parlamentu, co wywołało gwałtowny sprzeciw Serbów i samego R. Karadžicia. Wydarzenia te przyspieszyły również tendencje secesyjne u Chorwatów (powstanie w listopadzie Bosanskiej Posaviny z ośrodkiem w Bosanskim Brodzie i następnie Chorwackiej Wspólnoty Herceg-Bośni), a także w środowiskach serbskich (wyrazem tego było m.in. powołanie 24 października Skupsztiny Serbskiej BiH). Należy zaznaczyć, że zarówno Chorwaci i Franjo Tuđman oraz ludzie z bośniackiej Chorwackiej Wspólnoty Demokratycznej (HDZ), jak i Serbowie obawiali się władzy „Turków” i „fundamentalistów islamskich” A. Izetbegovicia, stąd też traktowali Bośnię jako teren do potencjalnego podziału między siebie i „państwo sezonowe”¹⁰.

Dalszymi krokami było przeprowadzone nieformalne serbskie referendum dotyczące niepodległości okręgów serbskich (9–10 listopada) i proklamowanie na początku stycznia 1992 r. Republiki Serbskiego Narodu Bośni i Hercegowiny, co było m.in. efektem połączenia przez R. Karadžicia wspomnianych SAO¹¹. Oficjalnie na przestrzemi marca–sierpnia 1992 r. została ona przemianowana na Republikę Serbską. Jej stolica pierwotnie miała się znaleźć na obszarze kontrolowanych przez Serbów dzielnic Sarajewa (Ilidža, Vogošča i Nowe Sarajewo lub „Serbskie Sarajewo”– Srpske Sarajevo)¹². Faktycznie jednak przez niemal cały okres konfliktu i pierwsze lata powojenne funkcje stołeczne pełniła niewielka miejscowość uzdrowiskowa, położona około 20 km na południe – Pale.

Gdy 3 marca 1992 r. niepodległość Republiki Bośni i Hercegowiny kierowanej przez Muzułmanów i Chorwatów stała się faktem, dotychczasowe garnizony armii federalnej niemal natychmiast zaczęły być traktowane jako symbol obecności militarnej „obcego państwa”. Muzułmański rząd nowo powstałego państwa naprawdę miał się czego obawiać, bo zgromadzony tam potencjał wojsk fede-

¹⁰ Na temat tajnych porozumień w Karadorđevie, Grazu i Tikveš między Franjo Borasem (zaufanym człowiekiem F. Tuđmana) i N. Koljevicem, wysłannikiem R. Karadžicia, w latach 1991–1992 w sprawie rozbioru Bośni, por. m.in. S.L. Szczesio, *Droga...*, s. 36; P. Żurek, *Bośnia i Hercegowina w wizji politycznej Franjo Tuđmana*, [w:] *Bośnia i Hercegowina 15 lat...*, s. 20; D. Wybranowski, *Między niepodległością...*, s. 210.

¹¹ Jej obszar o powierzchni 17,6 tys. km² i ludności ponad 1,19 mln miał w założeniu objąć SAO, enklawy i „te obszary, gdzie naród serbski jest mniejszością wskutek ludobójstwa dokonanego na nim w toku II wojny światowej”. Por. B. Zieliński, *Kalendarium procesów integracyjnych i dezintegracyjnych na ziemiach dawnej Jugosławii*, „Sprawy Narodowościowe” 1993, t. II, z. 1, s. 200; S.L. Szczesio, *Droga...*, s. 34–35; D. Wybranowski, *Między niepodległością...*, s. 197.

¹² N. Thomas, K. Mikulan, *dz. cyt.*, s. 9. Na temat dzielnic Sarajewa w składzie Republiki Serbskiej por. O. Валецкий, *dz. cyt.*, s. 158.

ralnych był bardzo duży nie tylko w skali lokalnej, ale i całego obszaru SFRJ¹³. Wobec słabości powstającej dopiero armii bośniackiej (i widocznej już słabej konsolidacji wewnętrznej kraju) mogło się to teoretycznie okazać rozstrzygającym argumentem siłowym dla utrzymania BiH pod kontrolą władz w Belgradzie. Jak podaje bowiem jeden z dowódców byłej JNA, gen.-plk Jovo Ninković, na początku 1992 r. siły armii federalnej rozlokowane na obszarze republiki BiH w ramach 2. (Sarajewskiego) Okręgu Wojskowego (*Vojni Okrug*) liczyły w przybliżeniu 90–100 tys. żołnierzy, 750–800 czołgów (i najprawdopodobniej dział samobieżnych), 1 tys. transporterów opancerzonych (i prawdopodobnie także bojowych wozów piechoty), około 4 tys. dział i wyrzutni raketowych¹⁴. Jednakże do końca czerwca tego roku wszystkie jednostki JNA pozostałe na terytorium Bośni miały się ewakuować i opuścić kraj, co zresztą częściowo się stało.

Sytuację w republice cały czas bacznie obserwował Slobodan Milošević, który wydał jeszcze w styczniu tajny rozkaz, by oficerowie armii federalnej, którzy urodzili się w Bośni, zostali tam przeniesieni. To posunięcie dobrze przygotowało grunt pod utworzenie serbskich sił zbrojnych i przyszłe docelowe połączenie obszarów serbskich z Jugosławią. Jeśli doda się do tego żołnierzy niższych stopniem, to około 85% sił JNA w BiH stanowili wtedy bośniaccy Serbowie¹⁵. Niemal przez cały okres 1991–1995 istniało ciche przymierze między ekipą R. Karadžicia a rządem Jugosławii oraz S. Miloševićem, a żołnierze armii federalnej w 1992 r. wzięli po stronie serbskiej udział w walkach z Muzułmanami i Chorwatami¹⁶.

Nie dziwi zatem absolutnie, że Krunoslav Mikulan i Nigel Thomas wskazywali, że „kraj opuściło tylko około 14 tys. wojska”. Pozostałe około 80 tys. żołnierzy

¹³ Szerzej na temat obecności militarnej JNA na terenie BiH w latach 1991–1992, szczegółowy wykaz jej jednostek i ich dyslokacji, por. S. Čekić, *dz. cyt.*, s. 770.

¹⁴ Por. J. Ninković, *Etnička strana ratova u Jugoslaviji 1991–1995*, Beograd 2002, s. 155. Takie same dane, lub bardzo zbliżone, u jednego z dowódców mużulmańskiej armii i jedyne go z jej najwyższych oficerów pochodzenia serbskiego – gen. Jovana Divjaka. Por. J. Divjak, *The First Phase 1992–1993. Struggle for Survival and Genesis of the Army of Bosnia-Herzegovina*, [w:] *The War in Croatia and Bosnia and Herzegovina 1992–1995*, eds. B. Magaš, I. Žanić, London 2001, s. 162; S. Čekić, *dz. cyt.*, s. 771; S.L. Szczesio, *Droga...*, s. 31.

¹⁵ Por. L. Silber, A. Little, *Yugoslavia. Death of Nation*, New York 1997, s. 217–218; S.L. Szczesio, *Droga...*, s. 37.

¹⁶ Między innymi część sił JNA wzięła pod szyldem VRS udział w walkach o zdobycie Zvornika czy jako armia federalna na samym początku walk np. o Sarajewo i Mostar. Na temat współpracy między Serbami bośniackimi i rządem w Pale a S. Miloševićem i różnorodnych form pomocy lub wsparcia na forum dyplomatycznym ze strony Belgradu, por. w ostatnich latach m.in.: S. Čekić, *dz. cyt.*, s. 802 i n.; M. Korzeniewska-Wiszniewska, *Serbia pod rządami Slobodana Miloševića. Serbska polityka wobec rozpadu Jugosławii w latach dziewięćdziesiątych XX wieku*, Kraków 2008, s. 98 i n.; K. Pawłowski, *Polityka Federacyjnej Republiki Jugosławii wobec konfliktu zbrojnego w Bośni i Hercegowinie (1992–1995)*, [w:] *Bośnia i Hercegowina 15 lat...*, s. 146 i n.

rozpoczęło nową służbę w szeregach bardzo dynamicznie tworzonej Armii Republiki Serbskiej (VRS) jako „ochotnicy” (*dobrovoljci*)¹⁷. 12 maja 1992 r. w byłej Kwaterze Głównej JNA w Banja Luce VRS została powołana do życia¹⁸. Prawnie stało się to na posiedzeniu Ludowej Skupsztiny w Banja Luce, gdy uchwalono stosowną ustawę. Formalnie naczelnym wodzem był prezydent R. Karadžić, jednak faktyczne dowództwo wojskowe sprawował Serb, gen.-mjr (potem od 1994 r. gen.-plk) Ratko Mladić, były zwierzchnik 2. Okręgu Wojskowego JNA¹⁹. W pierwszych latach wojny jego zastępcą był gen.-ppłk Milan Gvero, a szefem sztabu gen.-ppłk (następnie gen.-plk) Manojlo Milovanović. Pion logistyki podlegał natomiast gen.-mjr. Đorđe Đukicovi, bezpieczeństwa plk. Zdravko Tolimirovi, a rekrutacji i mobilizacji plk. Mićo Gruborovi²⁰.

Schyłek lat 80. i początek 90. ubiegłego wieku to bardzo dynamiczny proces budzenia się poczucia odrębności i potrzeby samookreślenia u poszczególnych narodów zamieszkujących ówczesną SFRJ. Od tej pory stopniowo przestano używać powszechnie wcześniej stosowanego określenia „Jugosłowianin”, natomiast czymś istotnym stała się deklaracja przynależności typowo etnicznej w wąskim zakresie – ważne od tej pory było czy ktoś jest np. „Serbem”, „Chorwatem” czy „Muzułmaninem”. Symptomy te były widoczne coraz bardziej także i w szere-

¹⁷ S. Čekić, *dz. cyt.*, s. 798 i n.; N. Thomas, K. Mikulan, *dz. cyt.*, s. 12.

¹⁸ Por. m.in. S. Čekić, *dz. cyt.*, s. 838–840; *Vojska Republike Srpske*, <http://www.republikasrpska.net/istorija/vojska-republike-srpske-/?lang=lat>.

¹⁹ Ratko Mladić urodził się w marcu 1942 (lub 1943) r. we wsi Božinovci koło Kalinovika w południowo-wschodniej Bośni. Jego ojciec Nedo był partyzantem, który zginął z rąk ustaszy. Jak wspominał sam generał, „nie zna miejsca grobu swego ojca”. Śmierć ojca i pamięć o nim wywarły ogromny wpływ na Mladicia, który dorastał w atmosferze chęci zemsty na Chorwatach, do czego doszła potem niechęć do „Turków”. Jako żołnierz rozpoczął służbę i naukę w szkole wojskowej w Skopje w 1965 r. We wczesnej młodości i w realiach systemu politycznego stworzonego przez Titę deklarował się jako „Jugosłowianin”, dopiero potem zaczął określać siebie jako „Serb”. Będąc wysokim rangą oficerem JNA w randze gen.-por. pełnił od 1989 do 1991 r. funkcję dowódcy 3. Okręgu Wojskowego w Skopje. Od 1991 r. brał udział, jako dowódca 9. Korpusu JNA, w walkach o chorwacki Knin. Do początku 1992 r. R. Mladić był komendantem 2. Okręgu Wojskowego w Sarajewie. W maju tego roku wystąpił z armii federalnej i następnie został – w porozumieniu z prezydentem R. Karadžićem oraz parlamentem Serbów bośniackich – faktycznym naczelnym wodzem nowo powstającej VRS. Por. *Ko je general Mladić?*, http://www.camo.ch/ko_je_mladic.htm; *Profile: Ratko Mladic: Bosnian Serb army chief*, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/1423551.htm>; D. Wybranowski, *Między niepodległością...*, s. 203. W ostatnich latach na jego temat zob. m.in. T. Judah, *The Serbs. History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*, New Haven 2009, ponadto książki publicystki i biografistki generała, Ljiljany Bulatović, *Raport komandanta*, Beograd 2009 oraz *Raport komandanta-u ogledanju epohe*, Beograd 2011. Por. także *General prvi pročitao „Raport 2”*, http://www.vesti-online.com/Vesti/Srbija/189568/General-prvi-procitao_Raport-2/print.

²⁰ Por. S. Čekić, *dz. cyt.*, s. 842 i n.

gach JNA²¹. Powrót do tradycji i symboliki z czasów istnienia Królestwa Jugosławii i czetników gen. Dragoljuba/Draży Mihailovicia z czasów II wojny światowej nastąpił również w bardzo widocznym zakresie u Serbów.

Powstające w szybkim tempie w pierwszej połowie 1992 r. siły VRS, serbskie formacje paramilitarne i ochotnicze, zaczęły przejmować skazane wcześniej na potępienie i *damnatio memoriae* za rządów Josipa Broz-Tity zwyczaje i symbole czetników. Szybko też zamieniono sztandary SFRJ i czerwone gwiazdy na trójkolorowe flagi Serbii królewskiej z białym dwugłowym orłem i bizantyńskim krzyżem z czterema symbolami „C” (poczwórne „S” pisane cyrylicą: *Само Слога Србина Спасава* – Tylko jedność ocali Serbów). Często też były widoczne w siłach serbskich czarne, czetnickie sztandary z trupimi czaszkami i piszczałkami, zdobne napisami „*С Вјером у Бога. Слобода или Смрт!*” (Z wiarą w Boga. Wolność lub śmierć), nawiązujące do tradycji jeszcze z czasów wojen z Turkami.

Modą stało się też noszenie długich włosów i zapuszczanie przez oficerów i żołnierzy bród, podobnie jak czynili to kilkadziesiąt lat wcześniej ludzie „od Mihailovicia”. Dotychczasowe mundury wyjściowe armii federalnej zaczęły być zastępowane uniformami i elementami umundurowania nawiązującymi do czasów dynastii Karadorđevićów²². Często też łączono w różny sposób używane do tej pory mundury polowe z czapkami o „czetnickim” fasonie i wyglądzie oraz tradycyjnymi ludowymi czapami z owczej wełny z nowymi narodowymi znakami. Okrągłe emblematy w barwach narodowych na czapkach, serbski tricolor – czerwony-niebieski-biały oraz biały dwugłowy orzeł z widniejącą nad nim koroną zamkniętą były chętnie umieszczane na różnego rodzaju sztandarach i emblematkach poszczególnych jednostek (od szczebla korpusu i brygad VRS po różnego rodzaju samodzielne grupy operacyjne i siły ochotnicze czy paramilitarne) bądź na rękawach mundurów²³. Miano „czetników” zaczęło znów być powszechnie używane na określenie żołnierzy serbskich i Serbów w ogóle.

²¹ Na przykład coraz częściej żołnierze chorwaccy z armii federalnej używali historycznej symboliki i flag, pozbawionych jednak znaku ustaszys – „U”[staša] z czasów istnienia NDH, który miał dosyć negatywną konotację. Powszechną praktyką stało się zastępowanie czerwonych komunistycznych gwiazd tradycyjną, biało-czerwoną szachownicą, umieszczaną na czapkach czy rękawach uniformów oraz flagach narodowych i chorągwiach tworzonych od 1991–1992 r. jednostek. Mimo pewnych oporów, następowało dosyć szybkie odradzanie się tradycji ustaszys, a ich mniej lub bardziej widoczna symbolika, wsparta narastającym udziałem księży w armii jako kapelanów, podobnie jak katolickie krzyże i różańce coraz częściej były w widoczny sposób eksponowane przez młodych narodowców i różne subkultury. Por. M.J. Zacharias, *dz. cyt.*, s. 491–492.

²² Por. m.in. film *Četnici 1991–1995*, <http://www.youtube.com/watch?v=57YBMceU4>.

²³ Por. zestawienie emblematów i symboli poszczególnych korpusów, brygad i innych jednostek serbskich: *Republic of Srpska Army VRS, Vojska Republike Srpske*, http://webspaces.webring.com/people/uk/kokosar2000?RS_army.html.

W powstających siłach zbrojnych przyszłych przeciwników miejsce komunistycznych oficerów politycznych stopniowo zaczęli zajmować duchowni – u Chorwatów księża katolicy, u Muzułmanów imamowie, a u Serbów prawosławni popi. Coraz częściej też zaczęła być stosowana symbolika religijna i praktyki mszy świętych²⁴. W powstających serbskich siłach zbrojnych i tworzonych formacjach paramilitarnych liczni popi znaleźli swe miejsce jako kapelani polowi, a Serbska Cerkiew Prawosławna udzieliła swego poparcia duchowego, co skrętnie było wykorzystane jako argument propagandowy u przeciwników Serbów, jako kolejny element apologii serbskich podbojów i wsparcia idei „Wielkiej Serbii”²⁵. Przypadki „czystek etnicznych” dokonywanych przez wojska serbskie i relacje uchodźców zarówno Muzułmanów, jak i Chorwatów oraz zachodnich mediów, wrogo nastawionych z różnych powodów do Serbów, często pokazywane w światowych telewizjach, ukazywały ich jako „zbrodniarzy”, „morderców” czy „balkańskich dzikusów”²⁶. Ten obraz utrwalony został przez powstające filmy fabularne (także w Polsce) mające ogromną widownię²⁷.

²⁴ Por. *Garda Panteri – Ljubiša Savić Mauzer*, <http://www.youtube.com/watch?v=HowvCWD9348feature=related>.

²⁵ Por. *Uloga Srpske Pravoslavne Crkve u agresiji na BiH*, <http://www.islambosna.ba/tekstovi-i-knjige/politika/26497-uloga-srpske-pravoslavne...>; *Srpska Pravoslavna Crkva i etničko čišćenje*, <http://www.bosnjacki-front.net/index.php?docid=320907211511>.

²⁶ Na temat konkretnych przypadków kształtowania negatywnego wizerunku Serbów w mediach i propagandzie oraz w polityce zachodniej por. m.in. M. Waldenberg, *dz. cyt.*, s. 202–222; M. Poletyło, *Propaganda wojenna w liberalnej demokracji. Argument balkański – analiza przypadku*, Toruń 2008, s. 95 i n.

²⁷ Takim przykładem jest m.in. film *Psy II* (1994 r.) w reżyserii Władysława Pasikowskiego, gdzie postacią negatywną był polski handlarz bronią Radosław Wolf (grany przez Artura Żmijewskiego) służący jako najemnik w VRS. W jednej ze scen prologu ukazującej serbską kolumnę zmotoryzowaną po pacyfikacji jakiejś wsi bośniackiej trzyma w rękach ucięte głowy Muzułmanów, co było tak naprawdę propagandową kalką znanego zdjęcia przedstawiającego saudyjskiego mudżahedina z odciętą głową Serba. Inna postać, Rosjanin także służący w armii bośniackich Serbów, płk. Sawczuka czy opowieści Wolfa miały ukazać w sposób skondensowany okrucieństwa, jakich dopuszczali się żołnierze serbscy wobec Muzułmanów. Kolejny film W. Pasikowskiego – *Demony wojny według Goi* (1998 r.) – pokazał grupę polskich żołnierzy służących na początku 1996 r. w ramach wojsk IFOR, dowodzonych przez mjr. Kellera (Bogusław Linda) w walce z sadystycznym Škiją, serbskim przywódcą okrutnej, międzynarodowej bandy, terroryzującej Bośniaków czy pozbawionego skrupułów polskiego najemnika imieniem Filip, walczącego uprzednio w szeregach VRS. Fatalny obraz Serbów jako „bandytów” i „zbrodniarzy w mundurach” kreowały także takie obrazy, jak m.in. *Aleja Snajperów (Welcome to Sarajevo)* z 1997 r. w reżyserii Michaela Winterbottoma czy *Za linią wroga (Behind the Enemy Lines)* Johna Moore’a z 2001 r. To wszystko było elementem kultury masowej w służbie propagandy mającej ukazać widzowi na świecie „złych Serbów” i „niewinnych”, okrutnie mordowanych Muzułmanów czy Chorwatów, w których obronie wystąpił w 1995 r. ze zbrojną interwencją Zachód.

Rozmieszczenie i struktura wewnętrzna poszczególnych korpusów. Inne jednostki w składzie Armii Republiki Serbskiej

Przyszła Armia Republiki Serbskiej powstawała w znacznej mierze w miejscach rozmieszczenia niektórych okręgów Obrony Terytorialnej (TO, następnie TORBiH), a zwłaszcza zdominowanych przez Serbów Banja Luki i Doboju, z wykorzystaniem lokalnej milicji, struktur terenowych SDS, dość znacznej liczby rezerwistów i przede wszystkim, jak uprzednio wspomniano, istniejącej struktury militarno-terytorialnej JNA²⁸. W pierwszych latach konfliktu bośniackiego powstało ogółem pięć korpusów VRS – wielkich jednostek operacyjnych²⁹. Dnia 4 czerwca 1992 r. Sztab Generalny/Główny VRS (*Glavni Štab VRS*) na mocy rozkazu dziennego nr 02/5–31 wyznaczył strefy odpowiedzialności istniejących już wielkich jednostek³⁰. Część z nich była początkowo odpowiednio przekształconymi i przekonstruowanymi organizacyjnie dotychczasowymi ośmioma wielkimi jednostkami JNA. W roku 1992 siedziba Sztabu Generalnego znajdowała się w Pale. W celu jego zabezpieczenia powstały jednostki o specjalnym przeznaczeniu: 1. Gwardyjska Brygada Zmotoryzowana (1. *Gardijska Motorizovana Brigada*), 65. Pułk Ochrony Sztabu Generalnego (*Zaštitni Puk Glavnog Štaba*) i 67. Pułk Łączności Sztabu Generalnego (67. *Puk Veze Glavnog Štaba*), ponadto utworzono dla niego Szpital Sztabu Generalnego, Centrum Wojskowo-Szkoleniowe i Informacyjno-Propagandowe³¹. Oprócz tego działał specjalny 10. Oddział Dywersyjny (10. *Diverzantski Odred*) podporządkowany bezpośrednio gen. R. Mladiciowi³². Liczba korpusów w 1995 r. została powiększona do sześciu.

Należy zaznaczyć, że zwłaszcza w latach 1993–1995 poszczególne korpusy przeszły szereg zmian strukturalnych. W miejsce niektórych brygad i innych związków taktycznych powstawały nowe o innej numeracji. W kilku przypadkach część jednostek została odkomenderowana, raz lub nawet kilkakrotnie, ze swego macierzystego obszaru dyslokacji do innego, stosownie do sytuacji na froncie.

²⁸ Por. J. Ninković, *dz. cyt.*, s. 154; S. Čekić, *dz. cyt.*, s. 801.

²⁹ Były to: 1. Krajiński (*Krajiški*) Korpus (kwatery główna Banja Luka), 2. Korpus Krajiński (Drvar), Korpus Wschodniobośniacki (*Istočnobosanski*, Bijeljina), Sarajewsko-Romanijski (Serbskie Sarajewo, Pale) i Hercegowiński (Trebinje, Bileća), por. S. Čekić, *dz. cyt.*, s. 841 i n.; *Army of Republic Srpska*, <http://en.academic.ru/dic.nsf/enwiki/192945>.

³⁰ Por. kopia dokumentu *Zone odgovornosti i naredni zadaci vojske sr bih*, <http://www.nezavisne.com/forum/index.php?PHPSESSID=m5uujag7j7lvk60m7pjjk>.

³¹ *Vojne jedinice VRS*, <http://www.pl.bih.org>. Szereg informacji i wykaz poszczególnych jednostek zawiera także zestawienie *Ратне јединице ВРС*, <http://www.nezavisne.com/forum/index.php?PHPSESSID=m51uujag7jlvk60m7pjjk>.

³² Na temat tej jednostki por. *Diverzantski odred direktno odgovoran Mladiću*, <http://www.e-novine.com/region/region-bosna/48385-Diverzantski-odred-direktno-od...>

W siłach lądowych Serbów bośniackich obowiązywało następujące nazewnictwo stosowane przy określaniu poszczególnych jednostek operacyjnych i taktycznych: Dywizja (*Divizija*), Brygada Pancerna (*Oklopna Brigada*), Brygada Zmechanizowana (*Motorizovana/Mehanizirovana Brigada*), Lekka Brygada Piechoty (*Laka Pešadijska Brigada*), Brygada Górska (*Brdska Brigada*), Brygada z nazwą odmiejscową i określeniem przeznaczenia bojowego (np. 1. *Zvornicka Brigada*, 6. *Sanska Laka Brigada*), Brygada (*Brigada* – z numerem taktycznym, bez nazwy odmiejscowej), Grupa Operacyjna (*Operativna Grupa*) Samodzielna Jednostka (*Samostalna Jedinica*). Z uwagi na przejmowane w różny sposób od armii federalnej jednostki artyleryjskie, złożone z klasycznych armat, haubic i moździerzy, a także formowane jednostki rakietowe (złożone zwłaszcza z kołowych wielolufowych wyrzutni lub zestawów rakiet plot.) tworzono takie formacje, jak „mieszany pułk rakiety” (*mješoviti raketni puk*). W przypadku licznych oddziałów paramilitarnych wspierających działania VRS używano sformułowania *paravojni jedinice* lub *paravojni formacije*, o których niżej. Dodatkowo uzupełnieniem były jednostki Policji RS (*Milicija* lub, od 1994 r., *Policija Republike Srpske*) rozlokowanych w 51 okręgach³³.

Wspomniane sześć korpusów VRS rozlokowano na następujących obszarach a tworzyły je jednostki:

– 1. Krajiški Korpus z Kwaterą Główną w Banja Luce. Powstał w większości z jednostek uprzednio tworzących 5. Korpus JNA. Jego dowódcą był gen.-pplk, a następnie gen.-plk Momir Talić³⁴. Funkcję szefa sztabu pełnił gen.-mjr Boško Kelečević. Z uwagi na swą wielkość i dosyć, jak się wydaje, zmienną liczbę brygad i innych jednostek, strefa odpowiedzialności i pas działania tego korpusu rozciągały się na absolutną większość kontrolowanej przez Serbów Bosanskiej Krajiny, od granicy chorwackiej na zachodzie po Posawinę³⁵. W okresie od maja do grudnia 1992 r. (i w następnych latach) korpus tworzyły m.in.:

³³ N. Thomas, K. Mikulan, *dz. cyt.*, s. 13.

³⁴ Na temat osób na stanowiskach dowódczych w poszczególnych korpusach VRS i, w części przypadków, trwania służby poszczególnych generałów, składu korpusu oficerskiego VRS i wydarzeń związanych z działalnością militarną, będącą niekiedy podstawą do oskarżeń o przepadki „zbrodni wojennych” por. akt oskarżenia, stanowiący cenne źródło informacji o VRS, wydany przez Międzynarodowy Trybunał Karny dla byłej Jugosławii (ICTY) z siedzibą w Hadze w sprawie oskarżenia jugosłowiańskiego gen. Momčila Perišića: *The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. The Prosecutor of the Tribunal against Momcilo Perisic*, <http://www.icty.org/x/cases/perisic/ind/en/perii050222e.htm>. O aktualnym przebiegu sprawy gen. Perišića, związkach między VRS i Armią Serbskiej Republiki Krajiny oraz Armią Federacyjnej Republiki Jugosławii (VJ) podczas wojny i przyjmowaniu żołnierzy-weteranów z BiH i Chorwacji po 1995 r. do armii jugosłowiańskiej, a potem serbskiej por. *Oficiri VRS i SVK imaju status pripadnika VJ*, <http://www.kurir-info-rs.vesti/drustvo/oficiri-vrs-i-svk-imaju-status-pripadnika-vj-896>.

³⁵ Por. *Vojne jedinice-1. Krajiški Korpus Banja Luka*, <http://www.plbih.info/cms/Vojne-jedinice.334.0.html>.

Sztab, Dowództwo i 10. Krajiška Dywizja (rozformowana w końcu 1992 r.), 30./19. Dywizja (lub brygada) Srbobranska (stacjonowała w okolicach Donji Vakufu), 1. i 2. brygady pancerne/zmechanizowane (tu występuje rozbieżność u poszczególnych autorów), 7. Kupreško-Šipovska Brygada Zmotoryzowana, 16. Krajiška Brygada Zmotoryzowana/Zmechanizowana, 27. Derventska i 43. Prijedorska brygady zmechanizowane, 1., 2., 3. i 4. banjaluckie lekkie brygady piechoty, 5. Kozaračka Lekka Brygada Piechoty, 6. Sanska Lekka Brygada Piechoty, 11. Dubička Lekka Brygada Piechoty, 11. Mrkonjička Lekka Brygada Piechoty, 1. i 2. Ozrenska, 12. Šipovska, 1. Laktaška, 1. Srbačka, 1. Novigradska, 1. Studentska, 1. Čelinačka, 1. Kotorvaroška, 1. Vučijacka, Prnjavorska, 1. Teslička, Gradiška, Donjevakufska, Dobojska i 1. Trebavska lekkie brygady piechoty. Być może takie jednostki, jak 22. i 31. brygady piechoty i 89. Brygada Artylerii Raketowej powstały czasowo (lub połączyły się z innymi)³⁶. Poza wspomnianymi dywizjami i brygadami w 1. Korpusie znajdowały się jeszcze kolejne pułki: 1. i 9. mieszane pułki artyleryjskie, 1. Mieszany Pułk Artylerii Przeciwpancernej, 1. Pułk Artylerii Przeciwlotniczej, 1. i 9. Pułk Inżynieryjny. W składzie 1. Korpusu figurowała też Samodzielna Jednostka Muzułmańska „Meša Selimović” (dla uczczenia autora m.in. powieści *Twierdza* i *Derwisz i śmierć*)³⁷. Uzupełnieniem wspomnianej wielkiej jednostki VRS były m.in. bataliony żandarmerii wojskowej, sanitarny, saperski i pontonowy.

Czasowo w składzie 1. Korpusu działały utworzone grupy taktyczne (ogółem pięć) i operacyjne. Jedną z nich była Grupa Operacyjna „Doboj”, która została stworzona w końcu maja 1992 r.³⁸ Znana była także pod nazwami „Serbska

---

³⁶ Dość dziwna w powyższych zestawieniach wydaje się znaczna liczba brygad oznaczonych numerem „1”, podobnie jak i w innych, które różni jedynie przymiotnik odmiejszcowy. Por. 1. *Krajiški Korpus*, <http://www.republikasrpska.forumotion.net/t12-topic>. Być może wynikało to z pośpiechu czy spontaniczności lub nawet podkreślenia znaczenia przy formowaniu poszczególnych jednostek w wymiarze lokalnym, nieuniknionego w tym czasie braku pełnej informacji bądź uporządkowania i systematyzacji, które mogły być dopiero potem przewyżczone przez komplet danych i nową, bardziej skoordynowaną numerację brygad. Możliwe również, że powodem był inny przydział lub zmiana numeru po restrukturyzacji i przeformowaniu. Inne zestawienie poszczególnych jednostek operacyjnych w składzie 1. Korpusu podaje *Republic of Srpska Army...: Памяте јединице...*

³⁷ Znana była jako *Samostalna Muslimanska Jedinica* „Meša Selimović”. Jednostka ta powstała w sierpniu 1992 r. we wsi Kulina koło Derventy z inicjatywy kpt. rezerwy JNA Ismeta Djuhericia i została wsparta przez ówczesnego płk. Slavko Lisić, dowódcę 3. Grupy Taktycznej/Operacyjnej VRS. Oddział (określany mocno na wyrost jako „batalion”) liczył sobie około 120 ludzi, tj. miał etat nieco wzmocnionej kompanii i do stycznia 1993 r. był dowodzony przez wspomnianego I. Djuhericia. Po nim, aż do końca konfliktu, komendę sprawował Nusret Dizdarević, por. *Istorija Dervente-Lisica-komandant po potrebi*, <http://derventa.webs.com/sjecanjageneralalisice.htm>; V. Popović, N. Smiljić, *Branio svoje, tugavao za Jugom*, <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.69.html:144830-Branio-svoje-tugavao...>

³⁸ Por. *Republic of Srpska Army...*

Brygada Vučijak” lub OG-9 i działała w rejonie Doboju i Odzaka. Dowódcami Grupy Operacyjnej „Doboj” byli płk Milivoj Simić, a następnie gen.-płk Vladimir Arsić, szefem sztabu zaś płk Novak Đukić³⁹. W jej składzie miały znaleźć się takie jednostki, jak: 2. Brygada Pancerna, 27. Brygada Zmechanizowana, 1. i 2. teslićke lekkie brygady piechoty, 1., 2., 3. i 4. ozrenskie lekkie brygady piechoty, 1. Trebavska, 1. Krnjinska, 1. Dobojska i 1. Vučijacka lekkie brygady piechoty. Ponadto w jej składzie znajdowały się trzy bataliony: 1. batalion (wcześniej Dugopoljski), 2. batalion (Podnoski) i 3. batalion (Trnjanski). Uzupełnieniem ogniowym były trzy baterie moździerzy⁴⁰. W składzie 1. Korpusu znalazły się jeszcze inne grupy operacyjne („Vlašić” i „Prijedor”)⁴¹.

Jak podają niektóre zestawienia, w składzie korpusu były w 1993 r. m.in. następujące jednostki: 41. Dywizja Piechoty, 7. i 149. brygady piechoty, 145. Brygada Zmotoryzowana, 417. Pułk Artylerii, 5. Pułk Artylerii Przeciwlotniczej, 552. Pułk Inżynieryjny⁴². Bardzo możliwe, że korpus przechodził restrukturyzację lub zmianę numeracji jednostek, gdyż rosyjski autor opisujący wojnę w byłej Jugosławii, Oleg Waleckij, wymienia siedem brygad (101., 102., 109., 111., 115., 142. i 155.) i pięć oddzielnych batalionów. Według tego autora stan tej jednostki miał w roku 1995 wzrosnąć łącznie do dziewięciu brygad, tj.: 1., 2., 5., 15., 101., 102., 105. zmechanizowane i 1. i 2. górskie⁴³. W każdym razie, w zależności od źródła informacji, w przypadku 1. Korpusu widać daleko idące niekiedy rozbieżności w liczbie poszczególnych jednostek i ich numeracji. Z powyższego zestawienia wynika jednak, że wspomniana jednostka była chyba najlepiej uzbrojona i wyposażona w sprzęt pancerny, zmechanizowany i ciężką artylerię. Brała także udział w większości walk i kampanii prowadzonych przez Serbów na najtrudniejszych odcinkach tej wojny.

- 2. Krajiški Korpus z Kwaterą Główną w Drvarze (złożony w dużej mierze z sił Korpusu Bihackiego JNA) był rozlokowany na terenie środkowo-zachodniej i północno-zachodniej części Bośni. Dowodzili nim gen.-mjr Grujo Borić, a następnie gen.-mjr Radivoj Tomanić. Szefami sztabu byli gen.-mjr Mićo Vlaisalvljević i płk (następnie gen.-ppłk) Dušan Kukobat. Wspomniany korpus tworzyły początkowo następujące siły: 7. Brygada Zmotoryzowana (stacjonująca w Kupres po jego zdobyciu), 1. Lekka Brygada Piechoty (Novigrad) i 5. Brygada Górska (Drvar), 3. Lekka Brygada Piechoty (Bosanski Petrovac), 9. Lekka

³⁹ *Ратне јединице...; Pukovnik Milovan Milutinovic: Kako je smenjivan general Ratko Mladic*, <http://www.nin.co.rs/arhiva/2408/1.html>.

⁴⁰ *Tamże*.

⁴¹ Por. *1. Krajiški Korpus-Encyklopedia*, http://bs.efactory.pl/1_krajiC5%A1ki_KORpus_Vojske_Republike_Srpske.

⁴² Por. *Army of Republic of Srpska (Vojska Republike Srpske – VRS). Order of Battle 1993*, <http://www.vojska.net/eng/armed-forces/bosnia-and-herzegovina/vrs/organization/1993/>.

⁴³ О. Валецкый, *dz. cyt.*, s. 207.

Brygada Piechoty (Grahovo), 11. Lekka Brygada Piechoty (Bosanska Krupa), 15. Lekka Brygada Piechoty (okolice Bihacia), 17. Lekka Brygada Piechoty (Ključ), 18. Lekka Brygada Piechoty (Glamoč), 13. Brygada Piechoty, ponadto trzy mieszane pułki artylerii.

W roku 1993 w składzie 2. Korpusu znalazły się: 4. Brygada Pancerna, 12., 140(?) i 257(?) brygady zmechanizowane, 10. Pułk Artylerii Przeciwlotniczej⁴⁴. Jak podają niektóre zestawienia jednostek, korpus ten tworzyły w roku 1994: 1. Lekka Brygada Piechoty (Drvar), 2. Lekka Brygada (Mrkonjić Grad), 15. Brygada Piechoty (okolice Bihacia), 17. Lekka Brygada Piechoty (Bosanska Krupa), 6. Brygada Piechoty (Sanski Most).

– Wschodniobośniacki (*Istočno-Bosanski*) Korpus z Kwaterą Główną w Bijeljinie. Był złożony w większości z sił tworzących były Korpus Tuzlański JNA na obszarze Serbskiego Okręgu Autonomicznego Šemberija i Majejica. Jego dowódcami byli początkowo pułkownicy Nikola Denčić i Dragutin Ilić, a następnie gen.-mjr Novica Simić. Funkcję szefa sztabu sprawował ppłk Rudenko Gengo, a od 1994 r. gen.-mjr Budimir Gavrić. W roku 1992 3. Korpus tworzyły: 1., 2. i 3. posawińskie brygady, 1., 2. i 3. Šemberijsko/Šembersko-Majejwickie brygady, 1. Bijeljinska Lekka Brygada oraz 1. Zvornicka Brygada (potem przydzielona do 5. Korpusu Drina), ponadto trzy pułki artylerii mieszanej.

Natomiast w 1993 r. w składzie wspomnianego korpusu były następujące jednostki: 2. i 195. brygady zmotoryzowane, 6., 11. i 29. brygady piechoty, 45. Pułk Artylerii, 17. Pułk Artylerii Przeciwlotniczej i 17. Pułk Inżynieryjny. Był on pod względem liczebności jednostek jednym z najsilniejszych ugrupowań VRS. Po kolejnych zmianach i przetasowaniach podczas wojny w roku 1993 tworzyły go: 5., 6., 10., 49., 145. i 437(?) brygady zmechanizowane (być może tak wysoka numeracja dotyczy pułku, a nie brygady), 19. i 215(?) brygady górskie, 208. Pułk Artylerii i 4. Pułk Obrony Przeciwlotniczej.

– Korpus Sarajewsko-Romanijski rozlokowany na terenie SAO Romanija-Birač, obejmował w głównym zarysie obszar 2. Okręgu Wojskowego. Pod względem formalnym powstał z rozkazu gen. R. Mladicia 22 maja 1992 r. Jego Kwatera Główna znalazła się w Pale i na terenach serbskiej części Sarajewa. Dowodzili nim początkowo generałowie Vojislav Djurđević i Tomislav Šipčić, a od września 1992 r. aż do sierpnia 1994 r. gen.-mjr Stanislav Galić. Jego następcą aż do końca wojny był gen.-mjr Dragomir Milošević. Główną bazę organizacyjną tworzyły siły 4. Korpusu JNA, a jednostki korpusu liczyły sobie około 18 tys. ludzi tworzących związek operacyjny złożony z 10–13 brygad. W jego składzie znalazły się: 1. Sarajewska Brygada Zmotoryzowana (rozlokowana w zdobytej części Sarajewa, tj. w Grbavicy i Lukavicy), 2. Romanijska Brygada Zmotoryzowana/Lekka (Knežina-Sokolac), 1. Romanijska Brygada Piechoty (Pale, Han Pijesak), Igmańska Brygada Piechoty (Blažuj, Hadžici), Ilidžanska Brygada Piechoty (Sarajewo-Ilidža), 3. Novosarajewska Brygada Piechoty

⁴⁴ *Tamże*.

(Sarajewo-Grbavica)⁴⁵. Ponadto brygady piechoty znajdowały się w Vogošcy, Rajlovacu, Rogaticy i Trnovie. Do korpusu przydzielono ponadto dwie jednostki – pierwsza o charakterze specjalnym „Białe Wilki” (*Beli Vukovi*)⁴⁶, a druga to Serbska Straż/Gwardia „Iliđa” (*Srpska Garda Iliđa*). W składzie wspomnianego korpusu znalazły się również bataliony: żandarmerii wojskowej, sanitarny, bezpieczeństwa i transportowy. Wokół Pale Serbowie ulokowali aż cztery pułki artylerii i cztery bataliony sił bezpieczeństwa wewnętrznego. Uzupełnieniem całości tych sił były jednostki inżynieryjne zgrupowane w Lukavicy. Na jesieni 1992 r. korpus przeszedł pierwszą reorganizację, gdy brygady Trnovska i Novosarajewska weszły w skład 1. Romanijskiej, a brygady Hadżicka i Błażujaska zasilily Igmańską Brygadę Piechoty. U schyłku tego roku wspomniane już brygady Romanijska i Rogaticka zostały przydzielone do Korpusu Drina. Na przełomie 1993 i 1994 r. brygady Rajlovačka, Vogošćanska i sformowana wówczas Koševska weszły w skład nowo utworzonej i wspomnianej uprzednio 3. Brygady Sarajewskiej. Tym samym liczba brygad w korpusie wynosiła w tym czasie według niektórych danych ogółem siedem⁴⁷. Jak wskazał O. Waleckij, w 1995 r. miała ona stopniowo wzrosnąć do dziewięciu⁴⁸.

– Korpus Drina powstał u schyłku wojny w 1995 r. i sformowano go z części jednostek ze składu korpusów Sarajewsko-Romanijskiego i Hercegowińskiego. Dowodzili nim gen.-mjr Milenko Živanović (do lipca 1995 r.), a następnie do końca wojny płk (później gen.-ppłk) Radislav Krstić. Szefami sztabu byli gen.-mjr Milutin Škočajić, wcześniej wspomniany R. Krstić i ostatecznie płk Svetozar Andrić. Korpus Drina działał na obszarze północno-wschodniej Bośni. Rejon operacyjny to okolice Srebrenicy, Žepy, Sokolaca i Bratunaca. Jego Kwatery Główna znalazła się we Vlašeniczy. Korpus tworzyły w przeciagu kilku lat takie jednostki, jak: 2. Romanijska Brygada Zmotoryzowana (kwatery Główna w Sokolacu), 1. i 2. Zvornicka Brygada (uprzednio w 3. Korpusie), 7. Brygada (kwatery Główna – Bratunac), 1. i 8. brygady (Drińskie), 11. Skelanska Brygada Piechoty. Potem przybyły jeszcze 1. Vlašenička Lekka Brygada, 1. Biračka Lekka Brygada Piechoty i 1. Milička Lekka Brygada Piechoty oraz 5. Podrinjska Lekka Brygada Piechoty. Jako istotne uzupełnienie przy korpusie przydział uzyskała jednostka sił specjalnych „Wilki Driny” (*Vukovi od Drini*) – oddział powołany z części żołnierzy służących uprzednio w 1. Brygadzie Zvornickiej. Jej dowódcą został kpt. Mile Stanašević, a istniejący etat ustalono w sile batalionu (542 ludzi), z czego w walkach poległo 82. Ponadto korpus wspomagały jednostki inżynieryjne i żandarmerii wojskowej. W roku 1995 skład tej wielkiej jednostki wyniósł 15 tys. żołnierzy w ramach istniejących 11–13 brygad⁴⁹.

⁴⁵ Por. *tamże*, s. 205.

⁴⁶ *Tamże*, s. 327.

⁴⁷ *Tamże*, s. 205.

⁴⁸ *Tamże*.

⁴⁹ *Republic of Srpska Army...*

– Korpus Hercegowiński (*Hercegovački*, uprzednio były Korpus JNA, Trebinje-Bileća) powstał w maju 1992 r. i został rozlokowany na obszarze Hercegowiny i południowo-wschodniej Bośni. Jego dowódcą mianowano gen.-mjr. Radovana Grubača. Funkcję szefa sztabu pełnili gen.-mjr Vlado Spremo i Miladin Prstojević. Obszar operacyjny Korpusu rozciągał się od granicy z Czarnogórą i Chorwacją przez Prevlakę i Popovo Polje w kierunku Stolaca, Mostaru i we wschodniej Bośni do Goražde. Stan liczebny tej wielkiej jednostki operacyjnej wynosił około 20 tys. ludzi. Jednak w porównaniu z innymi siłami Serbów bośniackich liczba jednostek w jego składzie była początkowo stosunkowo niewielka: 1. i 8. brygady zmotoryzowane (ta ostatnia w Nevesinje), Mieszana Brygada Artylerii (główna kwatera Bileća), lekkie brygady piechoty – „Bilećka”, „Gatačka” (z miasta Gačko), „Konjicka”, „Foćanska” i „Trebinjska”. Brygada „Goraždanska” rozlokowana była w okolicach Goražde i z innymi jednostkami brała udział w walkach o to miasto bronione przez Muzułmanów. Podobnie jak w innych jednostkach VRS, także i w Korpusie Hercegowińskim znajdowały się, jako wzmocnienie ogniowe, jednostki artylerii (w tym wypadku bataliony). Niektóre z zestawień sił VRS podają, że na przestrzeni 1993 r. w Korpusie były m.in. następujące siły: 8., 13., 145. i 473(?) brygady zmechanizowane oraz 5. Brygada Górska⁵⁰.

Poza wspomnianymi jednostkami w poszczególnych korpusach powstawały w ramach VRS jednostki specjalnego przeznaczenia, jak Batalion Samochodowy przy Sztabie Generalnym VRS (*Automobiljski Bataljon – Glavni Štab*), Jednostka Zwiadu „Czarni” (*Zavidačka Jedinica „Crni”*), Jednostka Specjalna „Mando” z Ugljevika i Jednostka Specjalna „Osmaci”⁵¹. Przy każdym z korpusów funkcjonowały także odpowiednie komórki organizacyjne zajmujące się wywiadem i kontrwywiadem.

Serbskie oddziały paramilitarne i ochotnicze oraz ich rola w konflikcie bośniackim

Znaczącym uzupełnieniem dla VRS, z uwagi na swą liczebność i dynamikę działań, były różnorodne formacje paramilitarne (*paravojni jedinice*), które liczyły łącznie ponad 20 tys. członków⁵². Były one formowane na obszarach zamieszkałych przez ludność serbską w Chorwacji i w Bośni, ponadto ich szeregi zasilili liczne grupy i ochotnicy przybyli z terenu Serbii i potem Federacyjnej Republiki Jugosławii⁵³. W tym względzie istotną rolę odgrywał Serbski Ruch Czetnicki

⁵⁰ *Army of Republic of Srpska (Vojska...*

⁵¹ *Republic of Srpska Army...*

⁵² Por. N. Thomas, K. Mikulan, *dz. cyt.*, s. 13.

⁵³ Por. więcej S. Čekić, *dz. cyt.*, s. 871 i n.

(*Srpski Četnicki Pokret*) – *Šešeljevi* – kierowany przez znanego uprzednio dysydenta, a następnie polityka serbskiego o orientacji narodowej, Vojislava Šešelja. Zaplecze kadrowe stanowili też rezerwiści JNA, ludzie ze służb, a szczególnie ze służby bezpieczeństwa (SDB) oraz bardzo liczni kibice znanej drużyny Crvena Zvezda Belgrad i w niektórych przypadkach byli kryminaliści⁵⁴. Jednostki paramilitarne zazwyczaj były umundurowane w komplety polowe, a ich żołnierze nosili czasami hełmy, częściej jednak berety i czapki (wojskowe lub wełniane, zdobione emblematami – serbskimi lub konkretnej jednostki)⁵⁵. Bardzo dobrze były zaopatrzone w broń strzelecką, a ich działania często wspomagały działa, moździerze i czołgi (T-34/85 lub T-55). *Paravojnici* znani byli z bitności i odwagi, ale też z okrucieństwa i przypadków zbrodni wojennych na ludności cywilnej. Wśród nich największy rozgłos zdobyła Serbska Gwardia Ochotnicza (*Srpska Dobrovoljačka Garda*, SDG) znana jako „Tygrysy Arkana” (*Arkanovi Tigrovi*) lub „Arkanowcy” (*Arkanovci*) dowodzona przez Željko Ražnatovicia, ps. „Arkan”⁵⁶.

⁵⁴ Por. M. Vasić, F. Švarn, *Zadah zločina-srpske paravojne formacije 1990–2000*, [w:] *Ratovi u Jugoslaviji 1991–1995 – zbornik saopštenja i diskusije za okrug stola Beograd 7–9 Novembar 2001*, ur. R. Ratković, Beograd 2002, s. 243 i n.

⁵⁵ Por. *Arkanovi Tigrovi u akcije*, <http://www.youtube.watch?v=04JoTsoCoqM&feature=related>.

⁵⁶ Swą działalność „Tygrysy” rozpoczęły w roku 1991 podczas wojny z Chorwatami w Sławonii i Baranji w okolicach miejscowości Erdut, w długotrwałych walkach o Vukovar i w innych miejscach (2. *DEO Arkanovi Tigrovi u Krajine*, <http://youtube.com.watch?v=mCjihNsqkUUfeature=related>). Natomiast w wojnie w Bośni siły Ž. Ražnatovicia „Arkana” brały udział u boku VRS podczas walk i „czystek etnicznych” w Bijeljinie, Tesliciu, Foćy, Bratunacu, Zvorniku i w Prijedorze. Wspomniany dowódca (z zawodu cukiernik) znany był ze zwyczaju noszenia munduru wyjściowego wzorowanego na czasach Królestwa Jugosławii, krzyża znacznych rozmiarów na szyi, retoryki typowo nacjonalistycznej i „wielkoserbskiej” oraz z małżeństwa ze znaną z urody, popularną piosenkarką Svetlaną Veličković „Cecą”. Por. m.in. *Željko Ražnatović Arkan*, <http://www.youtube.com/watch?v=f4ByV1pkMc>; *Željko Ražnatović i Srpska Dobrovoljačka Garda u ratištu*, <http://www.youtube.com/watch?v=H567ep7LFn08feature=related>. W kilka lat po zakończeniu wojny, na przełomie 1999 i 2000 r. tego serbskiego watażkę, a wówczas biznesmena, zaczęło opuszczać powodzenie w interesach. Np. nie dopuszczono jego klubu piłkarskiego „Obilić” do rozgrywek europejskich. Także niektórzy wpływowi ludzie w Belgradzie, mający konflikt z prawem czy niechlubną wojenną przeszłość i perspektywę osądzenia przez ICTY, zaczęli się obawiać, czy „Arkan”, zagrożony ewentualną ekstradycją, nie zechce się swoją wiedzą o nich „podzielić” w ramach korzystnego dla siebie układu z sędziami z Hagi. W połowie stycznia 2000 r. został on w wyniku zamachu (łączonego także z jego domniemanymi związkami z mafia) śmiertelnie raniony. Na temat osoby i działalności „Arkana”, a także walk innych serbskich jednostek paramilitarnych, por. m.in. T. Olszański, *dz. cyt.*, s. 66–70, 81–82; M. Vasić, F. Švarn, *dz. cyt.*, s. 238 i n.; S. Čekić, *dz. cyt.*, s. 874 i n.; V. Pandurević, *Rat u Bosne i Hercegovine – paravojne formacije*, Beograd 2004, s. 48 i n.; N. Thomas, K. Mikulan, *dz. cyt.*, s. 13; S.L. Szczesio, *Arkan i Ceca – serbski zbrodniarz*

Poza nią wymienić należy m.in. „Białe Orły” (*Bjeli Orlovi*) pod komendą Mirko Jovicicia, oddziały „Dušana Silnego” i „Policji Specjalnej” z Krajiny dowodzonej przez „Kapetana/Kapitana Dragana” (serbski najemnik zamieszkały uprzednio w Australii, Dragan Vasiljković), „Czerwone Berety” (*Crveni Beretka*) dowodzone przez Franka „Frenki” Simatovicicia, „Szare Wilki” (*Sivi Vukovi*) Slobodana Miljkovicicia „Lugara”⁵⁷, „Pantery-Mauzerowców” (*Panteri-Mauzerovci*) Ljubišy Savicia „Mauzera” i „Skorpiony” (*Škorpioni*) Slobodana Medicia⁵⁸. Można także wspomnieć jeszcze o „Gwardii Serbskiej” (*Srpska Garda*) Vuka Draškovicicia czy „Rojalistach” (*Rojalisti*) Mihajlo Mladjenovicicia⁵⁹.

Kolejne jednostki to m.in. „Serbskie Sokoly” (*Srpske Jastrebovi*) i „Gwardia Czarnogórska” (*Crnogorska Garda*)⁶⁰. W roku 1992 „Białe Orły” działały np. pod Srebrenicą, w walkach o Sarajewo, Gačko, Doboju, Bilećę, Višegrad, Modricę, Bosanską Krupę i Banja Lukę. Oddział „Dušana Silnego” brał udział w zdobyciu Zvornika. „Czetnicy” V. Šešelja walczyli w latach 1992–1993 pod Derwentą, Neve-sinje, Kupresem, Modricą, Tuzlą, Maglajem i Kalinovikiem. Wraz z nimi w niektórych walkach brały udział „Tygrysy” (Sarajewo, Bosanski Šamac, Mostar, Brčko, Foča, Bratunac i in.). 110-osobowy oddział „Kapitana Dragana” walczył o Zvornik i Zavidovići, „Szare Wilki” o Bosanski Šamac, a „Serbskie Sokoly” o zdobycie wspomnianego Zvornika oraz Fočy⁶¹. W październiku 1995 r., u schyłku wojny, ludzie „Arkana” dokonali „czystek etnicznych” na Muzułmanach pozostałych jeszcze w Banja Luce i w kilku innych miastach Bosanskiej Krajiny⁶².

Wsparcie i napływ ochotników zagranicznych do armii serbskiej w Bośni, głównie z krajów należących do cywilizacji prawosławnej, nastąpił już w 1992 r.⁶³

---

wojenny i gwiazda turbofolku, [w:] *Księga Pamiątkowa XV Ogólnopolskiego Zjazdu Historyków-Studentów*, t. II, Łódź 2008, s. 292 i n.; D. Wybranowski, *Między niepodległością...*, s. 191.

⁵⁷ O tej jednostce i losach jej dowódcy, por. *Gray Wolves [Sivi Vukovi]*, http://www.fas.org/irp/world/para/sivi_vukovi.htm.

⁵⁸ O działalności zbrojnej wspomnianych formacji paramilitarnych, por. m.in. M. Vasić, F. Švarm, *dz. cyt.*, s. 238 i n.; S. Čekić, *dz. cyt.*, s. 874 i n.; N. Thomas, K. Mikulan, *dz. cyt.*, s. 13; O. Валецкий, *dz. cyt.*, s. 167; *Paravojne jedinice*, http://www.plbih.info/cms/Paravojne-jedinice,335.0.html?c-Hash=5f3ce914b6&tx_t:Kapetan+Dragan+i+Vojislav+Šešelja+nišu+se+slagali, <http://www.youtube.com/watch?v=q6vM865wliq>; *Garda Panteri...* O problemie odpowiedzialności „Skorpionów” za udział w masakrze w Srebrenicy por. *Počelo sudenje „Škorpionima”*, http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2005&mm=12dd=20dd=20&nav_category...; A. Skieterska, *Serbskie Skorpiony skazane za mord w Srebrenicy*, http://wyborcza.pl/2029020,86675,4049458.html_sms_code=.

⁵⁹ Por. S. Čekić, *dz. cyt.*, s. 872.

⁶⁰ Por. N. Thomas, K. Mikulan, *dz. cyt.*, s. 13.

⁶¹ *Tamże*.

⁶² Por. M. Kuczyński, *dz. cyt.*, s. 231.

⁶³ O udziale ochotników z Rosji, Ukrainy, Rumunii i Grecji por. m.in. N. Thomas, K. Mikulan, *dz. cyt.*, s. 13; A. Krzak, *Charakterystyka działań militarnych w Bośni*

Ich ogólna liczba wynosiła ponad 4 tys. Ochotnicy przybyli z Rumunii walczyli w roku 1992 w okolicach Sarajewa. Znaczną grupę (około 700 ludzi) stanowili Rosjanie i Ukraińcy⁶⁴. Z przybylszy rosyjskich sformowano kilka jednostek, z których najbardziej znaną były „Carskie Wilki” (*Cariskije Wolki*) dowodzone przez Aleksandra Mucharewa. W jej składzie znalazła się kompania złożona z Kozaków. Ta ostatnia jednostka, pod komendą Aleksandra Zagrebowa, wslawiła się obroną wzgórza Zaglavak (zima 1993 r.). Inne rosyjsko-ukraińskie jednostki walczyły we wrześniu 1992 r. w okolicach Višegradu i o Sarajewo w latach 1992–1993⁶⁵. Znana była także jednostka w sile 100–200 ludzi złożona z ochotników z Grecji – „Grecka Gwardia Ochotnicza” (*Grčka Dobrovoljačka Garda*, GDG). Walczyła ona m.in. w lipcu 1995 r. pod Srebrenicą w składzie Korpusu Drina⁶⁶.

Potencjał zbrojny Armii Republiki Serbskiej

Jak podają N. Thomas i K. Mikulan, siły VRS tworzyło 77 „brygad” (często liczących około 500 lub nieco więcej oficerów i żołnierzy niższych rangą, co odpowiada mniej więcej etatowi batalionu), w tym 2 brygady pancerne, 7 zmotoryzowanych, 22 piechoty lub nieoznaczone oraz 46 lekkich brygad piechoty⁶⁷. Liczebność VRS, podobnie jak pozostałych stron konfliktu z lat 1992–1995, z uwagi na występującą fluktuację kadrową wynikającą z liczby zabitych, rannych, wziętych do niewoli, zaginionych, dokonywanych uzupełnień w poszczególnych jednostkach itp., była dosyć zmienna. Niemniej jednak, opracowania i zestawienia odnoszące się do pierwszych lat jej istnienia (1992–1993) podają z reguły dane o około 80–85 tys. ludzi, łącznie z jednostkami paramilitarnymi i ochotniczymi⁶⁸.

---

w latach 1992–1993, [w:] *Bośnia i Hercegowina 15 lat...*, s. 37; D. Omeragić, *Uloga stranih dobrovoljaca u agresije na BiH*, <http://ljajceportal.com/modules.php?mame=News&file=print&sid=1231>; *Za ratne zločine nikad neće odgovarati Rusi, Grci, Rumuni...*, <http://www.bosnjacki-front.net/index.php?docid=410937081808>; *Русские добровольцы в Босну/Russian volunteers in Bosnia*, <http://www.youtube.com/watch?v=wGsdY-KiP4P88&feature=related>; *Russian terrorists with Serbs attacking Bosnia*, <http://www.youtube.com/watch?v=rifaaEXA6ps&feature=related>.

⁶⁴ Por. N. Thomas, K. Mikulan, *dz. cyt.*, s. 13.

⁶⁵ *Tamże*.

⁶⁶ O problemie odpowiedzialności i obecności ochotników greckich podczas zdobycia Srebrenicy, por. m.in. *I Grci sudjelovali u srebreničkom genocidu*, <http://www.bosnjacki-front.net/index.php?docid=120923160608>.

⁶⁷ Por. N. Thomas, K. Mikulan, *dz. cyt.*, s. 12–13.

⁶⁸ *Tamże*, s. 12; M. Kuczyński, *dz. cyt.*, s. 191; A. Krzak, *dz. cyt.*, s. 35; *Army of Republic of Srpska (Vojska...*

Dla wszystkich stron konfliktu bośniackiego kwestią zasadniczą była rywalizacja o maksymalny stopień pozyskiwania uzbrojenia i wyposażenia od armii federalnej czy z jej przejętych magazynów i koszar. Towarzyszyły temu niekiedy różnego rodzaju afery, nadużycia, korupcja, a nawet akty przemocy i przetrzymywania wysokich rangą oficerów armii jugosłowiańskiej jako zakładników⁶⁹. Od początku Serbowie, z uwagi na wspomniane masowe przejmowanie sprzętu od JNA oraz przechodzenie na ich stronę całych jej jednostek zdobyli w tym względzie istotną przewagę nad swymi muzułmańskimi i chorwackimi przeciwnikami. Żołnierze VRS byli bardzo dobrze zaopatrzeni w broń strzelecką, a szczególnie w uzyskane od JNA z jej magazynów i koszar najliczniej używane karabinki szturmowe Zastava M70 (tj. AK-47), AK-74 i AKM, także starsze typy broni w rodzaju karabinów Mauser M48⁷⁰. Używali ponadto ręcznych karabinów maszynowych MG3 (odpowiednio zmodernizowana wersja niemieckiego MG-42), Zastava M72 (odpowiednik radzieckiego RPK), Zastava M84 (odpowiednik PK), ciężkich karabinów maszynowych Goriunowa, M07 (Browning MG50) i innych. W zasobach uzbrojenia VRS znalazły się również wielkalibrowe karabiny maszynowe Zastava M02 i innych typów (odpowiednik radzieckiego DszK 12,7 i 14,5 mm), karabiny snajperskie Zastava M91 (odpowiednik radzieckiego SWD) i inne egzemplarze broni strzeleckiej. Podstawowym typem broni ręcznej używanym przez oficerów był pistolet Zastava M70. Dodatkowo siłę ognia pododdziałów i większych formacji wzmacniały ręczne granaty obronne i zaczepne, ręczne wyrzutnie pocisków i granatniki, a zwłaszcza RPG-7. Jak widać z powyższego zestawienia, znaczna część uzbrojenia strzeleckiego, podobnie jak i innego, pochodziła z produkcji krajowej (zwłaszcza słynne zakłady Crvena Zastava bądź potem Zastava) lub wytwarzano je na licencji radzieckiej.

Głowy żołnierzy chroniły w niektórych przypadkach hełmy przejęte również po JNA (początkowo nawet z czerwonymi gwiazdami, szybko zamalowywanymi potem narodowymi emblematami serbskimi). Jak jednak wspomnieli O. Waleckij: „Stare hełmy po JNA mało kto nosił, a nowych po prostu nie było [...]. Głowy żołnierzy chroniły zatem furażerki, czapki i berety”⁷¹. Z czasem sukcesywnie wprowadzano, zwłaszcza w okresie powojennym, nowsze modele wykonywane

⁶⁹ Informacje w tym względzie przyniósł wspomniany wyżej proces gen. M. Perišicia. Niektóre sprawy związane z nielegalnym pozyskiwaniem broni przez Serbów i Muzułmanów oraz „incydentem z Dobrovoljačke” z 3 maja 1992 r., gdy w Sarajewie ostrzelana została przez „ekstremistów muzułmańskich” wycofująca się kolumna JNA czy zatrzymaniem ówczesnego dowódcy 2. Okręgu Wojskowego (następcy R. Mladicia), gen. Milutina Kukanjaca i jego wymianą za prezydenta A. Izetbegovicia, przyniosły zeznania byłego ministra obrony RS, Dušana Kovačevića. Wspomniany minister zeznał w Hadze w lipcu 2010 r. jako świadek obrony. Por. *Kako je VRS nabavljala oružje i municiju?*, [http://www.sense-agency.com/tribunal_\(mksj\)kako-je-vrs-nabavljala-oružje-i-municiju...](http://www.sense-agency.com/tribunal_(mksj)kako-je-vrs-nabavljala-oružje-i-municiju...)

⁷⁰ O. Валецкий, *dz. cyt.*, s. 321–323.

⁷¹ *Tamże*, s. 313.

z kevlaru, pokrywane materiałem maskującym, a na co dzień oficerowie i żołnierze niższych stopni poszczególnych jednostek i rodzajów broni nosili berety – czerwone, zielone, brązowe bądź czarne oraz czapki polowe, a także do munduru wyjściowego. Używane mundury wyjściowe, polowe i inne elementy wyposażenia, np. buty, plecaki, płaszcze, zestawy przeciwchemiczne, były początkowo „spadkiem” po armii federalnej. Dopiero z czasem zastąpiła je własna produkcja lub import (legalny bądź nie). Spośród wszystkich sił zbrojnych biorących udział w konflikcie bośniackim wojska R. Mladicia były najlepiej uzbrojone i wyposażone, szczególnie w odziedziczoną po JNA broń ciężką. Jak pisał po wojnie w 1997 r. wspomniany gen.-plk M. Milovanović: „VRS była w latach 1992–1993 jedną z najsilniejszych armii na Bałkanach i w Europie”⁷².

Podstawowymi typami czołgów średnich używanymi przez Serbów bośniackich były T-55 i M-84 (jugosłowiańska wersja radzieckiego T-72). Poza tym, siły serbskie przejęły stosunkowo niewielką liczbę lekkich czołgów pływających PT-76. Bardzo dobrze w stosunku do innych armii konfliktu bośniackiego wyglądało zaopatrzenie w bojowe wozy piechoty (bwp) BMP-1 i w jego jugosłowiańską odmianę – M-80, w gaśnicowe transportery opancerzone BTR-50 i M60 (ten ostatni wzorowany na amerykańskim M113 i austriackim Saurerze M4) i opancerzone samochody rozpoznawcze BOV M86 oraz BRDM-2⁷³. Ze starszych typów trafiły nawet na front pamiętające II wojnę światową bądź lata powojenne czołgi średnie T-34/76 i T-34/85⁷⁴. Wojska serbskie przejęły także od JNA bardzo liczne pojazdy kołowe – samochody terenowe (zwłaszcza radziecki UAZ) i ciężarowe (np. TAM 110 i 150)⁷⁵.

Siły Serbów w Bośni dysponowały również artylerią: zarówno lekką – polową i przeciwlotniczą (23, 30, 37, 45 i 76 mm), jak i armatami czy haubicami cięższego kalibru (85, 100, 105, 122, 130, 150 i 155 mm) oraz moździerzami i granatnikami różnych typów (M-91 120 mm, M-42 82 mm, M-80 „Zolja” 64 mm, M-79 „Osa” 90 mm oraz „Malutka” i „Fagot”)⁷⁶. Używane były podczas walk także działa bezodrzutowe 82 i 107 mm. VRS przejęła również pewną liczbę samobieżnych haubic 2S1 „Goździk” i różnorodne samobieżne zestawy plot., w tym gaśnicowe ZSU-23-4 „Szyłka”, ZSU-57-2 i kołowe 9K33 „Osa”, M53/59 „Praga” (ten ostatni produkcji czechosłowackiej). Serbowie używali podczas walk także kilku typów wielolufowych wyrzutni rakietowych i zestawów rakiet (M-63

⁷² *Tamże*, s. 307.

⁷³ *Tamże*, s. 315–320.

⁷⁴ Niektóre egzemplarze T-34 z armatami 76 mm (T-34/76) i T-34/85 były wycofane z linii i stanowiły muzealne eksponaty bądź pozostawały w zbiorach szkół i uczelni wojskowych. O liczbie i wybranych przypadkach używania tych czołgów w składzie poszczególnych korpusów VRS więcej zob. B. Dimitrijević, *Tenkovi T-34 u ratovima 1991–1995*, http://www.oklop.net23.net/t34_u-jugoslaviji/opis.html.

⁷⁵ Por. *Made in War*, http://oklop2.tripod.com/made_in_war/war1.htm.

⁷⁶ O. Валецкий, *dz. cyt.*, s. 314.

„Plamen”, M-77 „Oganj” i M-87 „Orkan”⁷⁷. Na wyposażeniu armii serbskiej w BiH znalazły się również ręczne wyrzutnie plot. produkcji radzieckiej lub na licencji – „Strijela” i „Igla”. Bardzo dobrze wyglądało także zaopatrzenie w różne rodzaje sprzętu saperskiego i kilka głównych typów min (TMM-1, TMA-1, TMA-2, TMA-3, 4 i 5A)⁷⁸. Zachowany bardzo bogaty materiał filmowy i dokumentalny ukazuje żołnierzy serbskich w różnych sytuacjach, różnorodne typy uzbrojenia i wyposażenia VRS oraz jej siłę militarną⁷⁹.

Lotnictwo Armii Republiki Serbskiej

Na Lotnictwo Wojenne/Bojowe Republiki Serbskiej (*Ratno Vazduhoplovstvo* RS, RV RS) i Obronę Przeciwlotniczą (*Protiv-vazdušna Odbrana*, PVO) dowodzone przez gen.-mjr. Živomira Ninkovicia składały się dywizjony przejęte po JNA, a wycofane z Chorwacji i Słowenii: 74. (były 474. Dywizjon JNA), ponadto 27. (były 237. JNA) i 28. (były 238. JNA) dywizjony bombowe stacjonujące na terenie bazy powietrznej Mahovljani koło Banja Luki⁸⁰. Tworzyły one uprzednio 82. Brygadę Sił Powietrznych JNA. Za oficjalny dzień powstania RV i PVO VRS uważa się 27 maja 1992 r., tj. dzień pierwszych akcji bojowych⁸¹. Na stanie sił powietrznych VRS znalazły się również jednostki śmigłowców (przejęta została znaczna część 111. Brygady Powietrznej z obszaru Chorwacji, stacjonująca potem w bazie Zalužani koło Banja Luki). Kolejne jednostki wyposażone w śmigłowce bojowe, to 11. Pułk Śmigłowców oraz 711. i 780. dywizjony transportowe. W końcu 1992 r. posiadane przez Serbów jednostki lotnicze, tj. 711. i 780. dywizjony utworzyły 89. i 92. mieszane dywizjony śmigłowców (*Mješovita Helikopterska Eskadrila*)⁸². Do sił powietrznych i plot. należały także Służba Bezpieczeństwa Lotnictwa (*Služba Bezbednosti Vazduhoplovstva*), 474. Pułk Artylerii Lekkiej (*Laki Artilerijski Puk*), 155. Brygada Rakietowa (*Raketna Brigada*), 92. Mieszana Brygada Artylerii i bataliony obserwacji

⁷⁷ *Tamże*, s. 305.

⁷⁸ *Tamże*, s. 319.

⁷⁹ Por. m.in. *Vojska Republike Srpske 2*, <http://www.youtube.com/watch?v=y-tOHyXcJvJ>; *Vojska Republike Srpske (Bosnia Serb Army)*, <http://www.youtube.com/watch?v=98M4dBAJvBs>.

⁸⁰ Por. N. Thomas, K. Mikulan, *dz. cyt.*, s. 13.

⁸¹ Por. reportaż Marka Nixona z jego wizyty w Banja Luce i w bazach lotniczych RS w styczniu 2003 r., *Forged in War Dedicate*, http://www.mycity-military.com/slika.php?slika=114563_54743_AFM%20Januar... (tamże zarys kolejnych etapów dziejów RV i PVO RS, charakterystyka typów samolotów i śmigłowców bojowych, kadry dowódczej i nomenklatury nazewniczej oraz skrótów poszczególnych jednostek).

⁸² N. Thomas, K. Mikulan, *dz. cyt.*, s. 13.

[celów powietrznych], wykrywania i naprowadzania (*bataljon Vazdušni Osmatranje, Javljanje i Navodjenje*, bVOJIN), wyposażone w radary i inny sprzęt⁸³. Poszczególne jednostki lotnicze były rozlokowane na lotniskach w Bratunacu, Prijedorze i Zalużani.

Podstawowym sprzętem lotniczym RV RS były m.in. myśliwce MiG-21, myśliwsko-szturmowe J-21 „Jastreb”, J-22 „Orao” oraz samoloty szkolno-bojowe Soko G-3 „Galeb” i G-4 „Super-Galeb”⁸⁴. Były to konstrukcje na licencji radzieckiej lub krajowe, projektowane w koprodukcji (np. z Rumunią) i na podzespołach zachodnich. Najczęściej spotykanymi typami śmigłowców bojowych były Mi-8 i francuski SA 342L „Gazelle”. Znaczący w stosunku do przeciwników potencjał lotniczy Serbów został zniwelowany przez kategoriyczny zakaz lotów bojowych w wyniku nacisków Zachodu⁸⁵. NATO dysponowało miazdzącą przewagą liczebną i techniczną w powietrzu, aczkolwiek zakaz lotów był przez Serbów notorycznie łamany. Poza tym, na przestrzeni od kwietnia 1992 do końca stycznia 1993 r. licznych nalotów i bombardowań miały dokonać na cele na obszarze BiH samoloty lotnictwa federalnego⁸⁶. W wojnie z lat 1992–1995 samoloty serbskie dokonywały nalotów (np. w walkach o Bihać w 1994 r. z lotniska Udbina w zdobytej chorwackiej Krajinie), cztery z nich, typu „Super-Galeb” w lutym 1994 r. zostały zestrzelone przez myśliwce NATO⁸⁷.

VRS i jej przeciwnicy podczas wojny

Z uwagi na to, iż problem serbskich działań militarnych lat 1992–1995 stanowi obszerne, oddzielne zagadnienie, które znacznie przekracza rozmiary niniejszej publikacji, autor jedynie zasygnalizował niektóre wątki z tym związane. Pominięte zostały też ze względu na wymogi redakcyjne znaczące operacje armii Serbów bośniackich, np. „Koridor”, „Breza 92”, „Sadejstvo 93”. Pierwsze miesiące konfliktu ukazały bardzo dobrze przewagę sił serbskich, które dzięki

⁸³ Por. *Forged in War...*

⁸⁴ Por. *Ratno Vazduhoplovstvo i Protiv-vazdusna Odrbrana RS.wmv*, <http://www.youtube.com/watch?v=JUEL7suffJM>.

⁸⁵ Zakaz lotów dla serbskich samolotów został wydany na mocy rezolucji nr 816 Rady Bezpieczeństwa ONZ z dnia 31 marca 1993 r. Por. *Resolution 816 (1993)*, <http://www.nato.int/ifor/un/u930331a.htm>.

⁸⁶ Por. szczegółowo na ten temat S. Ćekić, *dz. cyt.*, s. 785 i n.

⁸⁷ M. Kuczyński, *dz. cyt.*, s. 210 i n. Szerzej na temat operacji lotnictwa Sojuszu Północnoatlantyckiego w Bośni („Sky Monitor”, „Deny Flight”, „Deliberate Force”), por. m. in. W. Leśnikowski, *Lotnictwo NATO na Bałkanach*, „Przegląd Sił Powietrznych” 2008, nr 1; S.L. Szesiesio, *Rola NATO w konflikcie bośniackim (1992–1995)*, [w:] *Konflikty i spory międzynarodowe*, t. 2, pod red. R. Łosia i J. Reginii-Zacharskiego, Łódź 2010, s. 307–313.

uzyskiwanemu od JNA uzbrojeniu i wyposażeniu dość szybko zajmowały coraz to nowe miasta i obszary BiH (w szczytowym okresie 70–72% terytorium)⁸⁸. W toku wojny żołnierze VRS wzięli udział w walkach z armią bośniacką o Podrinje i obszar Wschodniej Bośni, Posawinę (zwłaszcza Brčko, Derventa, Bosanski Brod), podczas oblężenia Sarajewa i o wzgórze Igman, na terenie Hercegowiny w zmaganiach o Mostar, Livno i Grahovo, a także o Bosanską Krajinę, w tym Prijedor, Sanski Most, Mrkonjić Grad i Bihać⁸⁹. Oprócz walk z armią rządową, siły serbskie ścierały się niejednokrotnie z Chorwatami, szczególnie we wspomnianej Hercegowinie, Bośni Środkowej (m.in. Jajce, Kupres, Zvornik) i na Posawinie. Mimo zadawnionego antagonizmu serbsko-chorwackiego, VRS epizodycznie wspierała artylerią i sprzętem pancernym Chorwatów i Chorwacką Radę Obrony (HVO) podczas konfliktu bośniacko-chorwackiego z lat 1992–1993⁹⁰. Serbowie nieraz także mieli okazję do walki z islamskimi mudżahedinami walczącymi po stronie rządu sarajewskiego⁹¹. W roku 1995 VRS stoczyła walki o zdobycie Srebrenicy (w której okolicach żołnierze serbscy dokonali masakr kilku tysięcy Muzułmanów) i Żepy oraz pod Tuzlą, w masywie Majevicey, Ozrenu i o Brčko. Nadal trwał też serbski ostrzał oblężonego od lat Sarajewa i podejmowane były próby zdobycia Goražde i Bihacia. Zmasowane naloty NATO w toku operacji „Deliberate Force” zadały znaczne straty infrastrukturze militarnej i logistycznej wojsk serbskich.

⁸⁸ Por. m.in. B. Zieliński, *Krwawe puzzle*, „Wprost” 1994, nr 7, s. 52–53 (tamże mapa spornych obszarów i zasięgu terytoriów w posiadaniu walczących stron).

⁸⁹ Z uwagi na bardzo bogatą literaturę problemu, por. m.in. M.J. Calic, *Der Krieg in Bosnien und Herzegovina: Ursachen, Konfliktstrukturen, internationale Lösungsversuche*, Frankfurt am Main 1995; I. Banac, *Cijena Bosna: članci, izjave i javni nastupi 1992–1995*, Sarajevo 1995; E. O’Ballance, *Civil War in Bosnia 1992–1994*, London–New York 1995; M. Kuczyński, *dz. cyt.*, s. 186 i n.; O. Валецкий, *dz. cyt.*, s. 209 i n.; A. Krzak, *dz. cyt.*, s. 40 i n.; D. Wybranowski, *Między niepodległościami...*, s. 207 i n.

⁹⁰ O walkach chorwacko-muzułmańskich i przypadkach udostępniania za naprawdę znaczne kwoty przez Serbów sprzętu Chorwatom, por. m.in.: E. O’Ballance, *dz. cyt.*, s. 64 i n.; M. Kuczyński, *dz. cyt.*, s. 195 i n.; Ch. Shrader, *The Muslim-Croat Civil War in Central Bosnia. A Military History, 1992–1994*, College Station 2003, s. 167–169; O. Валецкий, *dz. cyt.*, s. 245 i n.; W. Walkiewicz, *dz. cyt.*, s. 262 i n.; A. Krzak, *dz. cyt.*, s. 48; D. Wybranowski, *Unia Europejska a zatarg muzułmańsko-chorwacki o Mostar w latach 90. XX wieku. U początków Wspólnej Polityki Zagranicznej i Bezpieczeństwa UE wobec obszaru byłej Jugosławii*, [w:] *Międzynarodowe role Unii Europejskiej – wybrane aspekty*, red. A. Staszczyk, T. Czapiewski, Szczecin 2011, s. 176 i n.; tenże, *Między niepodległościami...*, s. 212 i n.; Petrović: *Vojska RS iznajmljivala oružje hrvatskim snagama*, <http://www.islambosna.ba/vijesti/vijesti-svijet/17391-petrovi-vojska-rs-iznajmljivala-oru-je-hrvatskim-snagama>.

⁹¹ Por. m.in. M. Миловановић, *Исламски терористи у Босни и Херцеговини*, Бања Лука 2001, s. 7; M. Toholj, *Sveti ratnici i rat u Bosne i Hercegovini*, Beograd 2001, s. 76 i n.; D. Wybranowski, *Początki i pierwsze lata działalności Armii Republiki Bośni i Hercegowiny*, [w:] *Bośnia i Hercegowina 15 lat...*, s. 67–68.

Przygotowały też grunt pod wielką ofensywę chorwacko-muzułmańską w Bosńskiej Krajinie i na Posawinie, która odebrała Serbom znaczną część zdobyczą z lat 1992–1993, a także zagroziła samej Banja Luce. To w dużej mierze naciski Zachodu i interwencja NATO odebrały w 1995 r. praktycznie pewne zwycięstwo militarne armii gen. R. Mladicia i złamały jej długotrwałą militarną przewagę.

Natomiast jak wyglądał stan sił zbrojnych Serbów bośniackich i ich przeciwników na początku wojny prezentuje poniższe zestawienie (tab. 1):

Tabela 1. Uzbrojenie stron walczących w Bośni 31 grudnia 1992 r.

Kategorie sprzętu	Typ/kaliber	Serbowie	Chorwaci	Armia BiH
Czołgi	M-84, T-54 i T-55	ok. 350	ok. 105	ok. 15
Bwp i transportery opancerzone	M-80 i transporter opanc. M-60	200	30	10
Działa	kaliber od 76 do 203 mm	1 000	170	20
Wielolufowe wyrzutnie rakiet	128 i 262 mm	60	15	5
Działa bezdrutowe	82 i 105 mm	800	250	100
Moździerze	82 i 120 mm	1 200	300	200
Samoloty bojowe	MiG-21, „Jastreb”, „Orao”, „Galeb” i „Super-Galeb”	45	1 MiG-21	–
Śmigłowce uzbrojone	SA 342 L „Gazelle”	10	3 Bell-Ranger	–

Źródło: M. Kuczyński, *Krwawiąca Europa. Konflikty zbrojne i punkty zapalne w latach 1990–2000*, Warszawa 2001, s. 198.

Można dodać tytułem uzupełnienia, że VRS była niekiedy wspierana przez siły Serbów chorwackich, którzy stworzyli na obszarach przez siebie kontrolowanych Armie Serbskiej Republiki Krajiny (*Vojska Republike Srpske Krajine*, VRSK) lub też to ona udzielała im w niektórych przypadkach, np. podczas walk na Posawinie lub w Bosńskiej Krajinie, czynnego poparcia w walkach przeciw armii chorwackiej⁹².

⁹² Podobnie jak w przypadku terenu BiH i powstania VRS, Serbowie chorwaccy utworzyli VRSK na bazie Obrony Terytorialnej i części jednostek JNA rozlokowanych w Chorwacji. Siły VRSK dowodzone przez gen. Milana Čeleketicia były złożone z 6 kor-

Liczba 80 tys. żołnierzy VRS, jeśli wierzyć zestawieniu sporządzonemu przez Międzynarodowy Instytut Studiów Strategicznych w Londynie, a opublikowanemu przez jugosłowiańską „Borbę” (por. niżej) została utrzymana jeszcze w 1994 r., po ponad dwóch latach wyczerpujących niekiedy walk. Potencjał ludzki armii Serbów bośniackich i sprzymierzonych z nimi chorwackich w porównaniu z siłami zbrojnymi pozostałych stron konfliktu przedstawiał się wtedy następująco:

Tabela 2. Potencjał wojskowy na terytorium BiH, Chorwacji i Federacyjnej Republiki Jugosławii w 1994 r.

Strona konfliktu	Liczba żołnierzy (w tys.)	Czołgi	Artyleria	Samoloty	Śmigłowce
Muzułmanie	110	40	400		
Chorwaci bośniacy	50	75	200		
Armia Republiki Chorwacji	110	170	90	20	10
Siły VRS	80	330	800	40	30
Armia Serbskiej Republiki Krajiny	50	240	50	12	6
Federacyjna Republika Jugosławii	125	600	600	200	100

Źródło: J. Ninković, *Etnička strana ratova u Jugoslaviji 1991–1995*, Beograd 2002, s. 159.

pusów (21. Kordunski, 39. Banijski, 18. Zachodnioslawoński, 11. Wschodnioslawoński, 15. Licki i 7. Dalmatyński). Korpusy tworzyło łącznie 26 brygad i 5 wydzielonych pułków. Jednak nomenklatura operacyjna, podobnie jak i w przypadku bośniackim, nie odpowiadała rzeczywistości. Przykładowo, z uwagi na stan liczebny, każdy korpus odpowiadał etatowi brygady, a brygada batalionowi. Każdy korpus był złożony z 3–6 brygad oraz korpuśnych mieszanych jednostek, tj. pułków lub dywizjonów artylerii pułkowej. W roku 1995 na obszarze Korduna został sformowany kolejny, specjalny siódmy korpus. Właściwie był on szóstym, bo wspomniany wyżej 18. Korpus nie osiągnął nigdy wymaganego stanu pod względem liczby żołnierzy. W tymże roku siły serbskie w Chorwacji były wyposażone w 240–330 czołgów (z czego 30 to M-84), 160 transporterów opancerzonych (i być może także bwp), 560 dział różnego typu, 230 dział i zestawów plot., 22 samoloty bojowe i 18 śmigłowców. W praktyce pod bronią pozostawało 38 tys. ludzi, poza tym rezerwa liczyła 14,5 tys., a milicja ok. 4,1 tys. ludzi. Więcej na temat okoliczności powstawania i szczegółowego składu VRSK, jej struktury, składu operacyjnego poszczególnych korpusów i nazwisk dowódców oraz walk na obszarze Krajiny i Zachodniej Bośni, por. M. Sekulić, *Knin je pao u Beogradu*, Bad Vilbel 2001, s. 31–35 i n.; O. Валенцкий, *dz. cyt.*, s. 201, 254 i n., 278, 291 i n.; *Vojska Republike Srpske Krajine*, <http://stef124.tripod.com/krajina.htm>; N. Barić, *Položaj hrvatskog stanovništva na Banovini za vrijeme Republike Srpske Krajini (1991.–1995.)*, http://www.cpi.hr/download/l_inks/hr/7298.pdf.

W roku 1995 przewaga serbska zaczęła w sposób widoczny maleć, nie tylko z uwagi na straty w ludziach, ale także na skutek zbyt dużego rozciągnięcia obszaru operacyjnego, linii zaopatrzenia i długości frontów. Siły Serbów bośniackich miały wynosić wówczas 80 tys. żołnierzy (zapewne osiągnięto maksimum mobilizacyjne, przy czym bardzo prawdopodobne jest zasilenie przez żołnierzy jednostek VSRK po ich rozbięciu przez Chorwatów podczas opanowywania Krajiny bądź wlicza się w to rezerwistów). Dla porównania w powyższym zestawieniu Bośniacy (ARBiH) i Chorwaci (HVO) mieli łącznie 293 tys. wojska – tu także widać bardzo znaczny postęp w liczbie sił muzułmańskich (ponad 200 tys., co jednak dla tego okresu jest chyba zbyt wysokim wskaźnikiem), a szczególnie w przypadku jednostek chorwackich. Natomiast Serbowie prawdopodobnie nadal utrzymywali przewagę w sprzęcie – 500 czołgów, 280 transporterów opancerzonych, 1800 dział, 42 samoloty (te ostatnie, z uwagi na przewagę NATO w powietrzu i zakaz lotów, poza bardzo nielicznymi przypadkami, nie były używane). Ich przeciwnicy rzekomo posiadali łącznie tylko 100 czołgów, 70 transporterów i 760 dział⁹³. Jest to bardziej prawdopodobne tylko w odniesieniu do Muzułmanów lub do samych jednostek HVO, aniżeli łącznego potencjału, gdyż do schyłku wojny liczba wozów bojowych i dział, w wyniku dostaw i łamania embarga, mogła dość znacząco wzrosnąć.

Pewnym wspomoczeniem dla VRS mogły być do pierwszej połowy 1995 r. siły VRSK (formalnie 75 tys. ludzi, 250 czołgów, 140 bwp i transporterów opancerzonych oraz 600 dział)⁹⁴. Jednak wielkie ofensywy Chorwatów („Bljesak” i „Oluja”) doprowadziły do zajęcia przez armię chorwacką w maju i sierpniu 1995 r. absolutnej większości obszaru tego państewka serbskiego⁹⁵. Pomoc z tej strony dla Serbów bośniackich stała się więc dosyć iluzoryczna. Niespodziewana klęska, którą przyniosły zmasowane ofensywy bośniacko-chorwackie w sierpniu–wrześniu 1995 r. na pewno osłabiła VRS i zmusiła ją do oddania tych miast i regionów, które wydawały się już ostatecznie zdobyte. Prawdziwy „pogrom” i okrojenie armii Serbów bośniackich do wręcz symbolicznych rozmiarów na stopie pokojowej, przyniosły dopiero lata powojenne i polityka oraz naciski Zachodu. Jest to jednak temat na oddzielne studium.

⁹³ J. Ninković, *dz. cyt.*, s. 159.

⁹⁴ *Tamże*.

⁹⁵ Na temat wspomnianych operacji sił chorwackich na obszarze serbskiej Krajiny w 1995 r. i jej skutków szerzej por. m.in. M. Kuczyński, *dz. cyt.*, s. 217 i n.; J. Paszkiewicz, *Exodus Serbów z Chorwacji i główne problemy związane z ich powrotem (1991–2002)*, [w:] *Europa – Polska – Migracja*, red. S. Wojciechowski, R. Fiedler, Poznań 2003; D. Pavličević, *dz. cyt.*, s. 542 i n.; D. Marićan, *dz. cyt.*, s. 50 i n.; O. Валецкий, *dz. cyt.*, s. 383 i n.